

LARS K. CHRISTENSEN

*Da Europa
blev
moderne*

OTTE FORTÆLLINGER FRA
"EUROPA MØDER VERDEN"

NATIONALMUSEET

EUROPA

MØDER VERDEN

ALVERDENS VIDEN I ÉN BOG

I hen ved 30 år arbejdede Denis Diderot på udgivelsen af *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Encyklopædi, eller kritisk ordbog over videnskaberne, kunstarterne og håndværkene). Resultatet var 28 bind, hvoraf det første udkom i 1751 og det sidste i 1772.

I daglig tale kaldes værket ofte Den store franske encyklopædi – eller blot Encyklopædien. Den var ikke den første af sin slags, men den var langt den største og mest ambitiøse. Diderot var ikke alene om arbejdet. Matematikeren Jean le Rond d'Alembert var hans medredaktør, og Frankrigs fremmeste eksperter og intellektuelle bidrog med artikler, herunder både naturvidenskabsfolk, økonomer, teologer og filosoffer. Når det alligevel tog så lang tid at skrive, redigere og trykke Encyklopædien, så skyldes det ikke blot 1700-tallets grafiske teknologi, hvor alt skulle skrives, redigeres og trykkes med håndkraft. Det skyldes også, at man gik usædvanligt grundigt til værks.

Det var meningen, at den færdige Encyklopædi skulle rumme en komplet og systematisk fremstilling af menneskets resultater ikke blot inden for videnskab og kunst, men også

inden for økonomi og erhverv. Diderot udførte den sidste del af opgaven ved personligt at besøge en lang række værksteder for forskellige håndværk og nøje studere deres metoder. Bagefter blev tegnere sendt ud til de samme steder. De sidste 11 bind af Encyklopædien består således af plancher, hvor bl.a. redskaber og metoder fra håndværket fremstilles i smukke kobberstik.

En anden væsentlig grund til, at Encyklopædien var så længe undervejs, var den kirkelige og politiske modstand. Mens redaktionen bestræbte sig på at holde artiklerne om naturvidenskab i en saglig og objektiv tone, så var de filosofiske artikler mere

Fig. 1. | Den store franske encyklopædi udkom i årene 1751-72, oprindeligt i 28 bind. I denne udgave fra 1780 er værket fordelt på 39 bind. Danmarks Nyere Tid.

holdningsprægede. I artiklen om "Politisk autoritet" kunne man således læse:

"Intet menneske har af naturen modtaget retten til at befale over andre. Friheden er en gave fra himlen, og ethvert individ af samme art har retten til at nyde den, så snart han nyder fornuftens brug (...) Magt, som er opnået gennem tvang, er blot en tilrælse, og den varer kun så længe den, der regerer, har stærkere kræfter end dem, der adlyder."

I en tid og et land, hvor al magt lå hos den enevældige konge, som alene stod til ansvar for Gud, kan det næppe undre, at tekster som denne vakte diskussion. Det lykkedes da også flere gange at få den franske konge til at gribe ind og standse projektet. Men encyklopædisterne havde også venner, selv ved hoffet, og til sidst lykkedes det at få fornyet kongens tilladelse til udgivelsen.

Også internt, blandt encyklopædisterne, var der meningsforskelle. Voltaire hørte til de mere utålmodige, som mente, at oplysningens tankegang burde være endnu tydeligere. Han beklagede sig over, at man som skribent måtte "svøbe tiggerfløj om sin gulddragt" for at undgå censuren. På trods af alle disse problemer lykkedes det Diderot og hans medarbejdere at føre projektet i mål. Og for eftertiden fremstår Encyklopædien ikke blot som en redaktionel kraftanstrengelse, men også som et monument for oplysningstiden og dens tænkning.

LARS K. CHRISTENSEN

Fig. 2. | Denis Diderot (1713-84) var den utrættelige redaktør af encyklopædien. Oliemaleri, Louis-Michel van Loo, 1767, Louvre, Paris.

MEN HVAD ER DA OPLYSNING?

Sådan spurgte den tyske filosof Immanuel Kant i 1784. Og han gav selv svaret: ”Oplysning er menneskets udgang af dets selvforskyldte umyndighed”. Umyndig var man, ifølge Kant, når man som menneske ikke lod sig lede af sin egen forstand, men af andres beslutninger. Selvforskyldt var umyndigheden, når den ikke skyldtes, at man manglede forstand, men i stedet manglede viljen til at benytte sig af den. Oplysningens valgsprog, skriver Kant, er derfor dette: ”Hav mod til at betjene dig af din egen forstand!”

At gøre menneskene myndige var det fælles mål for den i øvrigt blandede skare af mænd – og enkelte kvinder – som af eftertiden har fået betegnelsen oplysningsfilosofferne. Oplysningstiden havde sit højdepunkt midt i 1700-tallet, med navne som Immanuel Kant (1724-1804) i Preussen, Denis Diderot (1713-84), Jean-Jacques Rousseau (1712-78) og Voltaire (1694-1778) i Frankrig, David Hume (1711-76) i Skotland og amerikaneren Benjamin Franklin (1706-90).

Idealet om oplysning kom naturligvis ikke ud af det blå. Det havde bl.a. sine rødder i de naturvidenskabelige nybrud, som

havde fundet sted i 1600-tallet. Her blev gamle, til dels religiøst funderede og spekulative opfattelser af universet og naturen gradvist afløst af nye teorier, baseret på iagttagelser, eksperimenter og logik. I 1687 udgav Isaac Newton sin *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica* (Naturfilosofiens matematiske principper), hvori han gav en matematisk funderet beskrivelse af de love, som styrer himmellegemernes bevægelser. Den nye videnskabs fremstilling af universet som en maskine, hvis virkemåde kan undersøges og beskrives rationelt, var en vigtig forudsætning for oplysningstiden.

Stod det til oplysningsfilosofferne skulle fornuften regere, ikke blot i videnskaben, men også når det gjaldt menneskenes indbyrdes forhold. Hvordan det skulle komme dertil, var de dog ikke nødvendigvis enige om. Det skyldtes til dels, at de politiske forhold var forskellige i de lande, filosofferne var aktive i. England, hvor kongens magt var begrænset af et parlament, udgjorde lidt af en undtagelse. For i stort set resten af Europa regerede konger og fyrster enevældigt, med i princippet uindskrænket magt. Der var dog også forskelle mellem de enevældige stater. I det i øvrigt gennemmilitariserede Preussen, hvor Frederik den Store regerede 1740-86, viste fyrsten interesse for de nye filosofiske ideer. Immanuel Kant, som nok var radikal i sin tro på fornuften, men politisk nærmest konservativ, så netop et forbillede i Frederik den store. For så længe der fandtes en stor hob af tankeløse mennesker, mente han, ville fuld politisk frihed kun være af det onde. Så var den oplyste enevælde en bedre løsning.

I Frankrig, derimod, var der ikke kun tale om en enevældig kongemagt. Her førte den magtfulde katolske kirke også an i en uforsonlig kamp mod enhver form for religiøs afvigelse. Da Voltaire i 1763 udsendte sin *Traktat om Tolerancen*, var udgangspunktet således henrettelsen af en protestant, som var dømt for at have myrdet sin egen søn, med det formål at hindre ham i at konvertere til katolicismen. Der var efter al sandsynlighed tale om et justitsmord, men under alle omstændigheder om religiøs fanatisme på begge sider.

Fig. 1. | Den franske revolution vedtog i 1789 Erklæringen om menneskets og borgerens rettigheder, med de berømte ord: "Menneskene fødes og forbliver frie og lige i rettigheder". Idéen om universelle menneskerettigheder blev skabt med oplysningstiden. Oliemaleri, Jean-Jacques-François Le Barbier. Musée Carnavalet, Paris.

Mange af de ideer og værdier, som oplysningsfilosofferne gik til kamp for, er i dag så udbredte og alment accepterede, at det kan være svært at forstå, at de dengang var stærkt kontroversielle. Det gælder eksempelvis tolerance, som de fleste i dag anser for en positiv værdi. Men op gennem 1600-tallet havde kirken faktisk prædikeret intolerancen som positiv værdi: De, der udviste

Fig. 2. | Ved Landhusholdningsselskabets plovprøve i 1770 viste svingploven, der her ses i en rekonstruktion, sig betydelig bedre end de hidtil anvendte, tungere hjulplove. Udbredelsen af nye, rationelle landbrugsteknikker var også oplysning. Danmarks Nyere Tid.

tolerance over for de vantro, måtte regne med kirkens vrede. Allerede i 1689 havde engelske John Locke imidlertid udsendt sit *Brev om Tolerance*, hvori han argumenterede for, at myndighederne ikke havde adkomst til at blande sig i forhold, der vedrørte den enkeltes frelse, hvorfor staten burde udvise religiøs tolerance. I England var der rum for en lidt friere debat end i Frankrig, hvilket Voltaire selv havde erfaret, da han gennem tre år var landsforvist dertil. I Frankrig var det derimod stadigvæk risikabelt at kritisere kirken. Men da først kritikken brød frem, blev den så meget stærkere.

I deres kritik af det bestående argumenterede oplysningsfilosofferne ofte ud fra menneskets natur. John Locke mente således, at mennesket fra naturens hånd var skabt som et frit individ. For at forhindre, at nogen bruger deres frihed til at underkue andre, har menneskene imidlertid sluttet en "samfundspagt". Gennem myndighed og lovgivning er det samfundets opgave at sikre den enkeltes oprindelige ret til frihed. Begrebet "samfundspagt" går

igen hos Rousseau, for hvem den oprindelige naturtilstand dog ikke fremstår så positiv som for Locke. Rousseau ser snarere naturtilstanden som en slags alles kamp mod alle, og for ham kan egentlig frihed derfor kun skabes i et samfund, hvor den enkelte er parat til at give køb på sine individuelle rettigheder og underordne sig "almenvellet", forstået som et oplyst flertalsstyre. Netop den enkeltes frihed over for fællesskabets interesser skulle blive et gennemgående tema i den politiske diskussion i lang tid fremover. Men trods forskelligheder repræsenterer Locke og Rousseau begge den tankegang, at mennesket fødes med særlige rettigheder i kraft af sin natur. Naturretten skulle vise sig at være et potent argument mod den hidtidige opfattelse, at fyrste og kongemagt frit kunne regere, som de ville, under ansvar for Vorherre. Det er oplysningstidens menneskesyn, der leder frem til den opfattelse, at der findes menneskerettigheder, som er universelle, dvs. som gælder for alle uanset social status.

Ikke bare friheden til at tro, hvad man vil, men også ytrings- og trykkefrihed, lighed for loven og folkets ret til at gøre oprør mod uretfærdighed og tyranni er ideer, som fødes eller i hvert fald får deres prægante udformning i oplysningstiden. Men også på et mere praktisk plan har oplysningsfilosofien sat sig spor i eftertiden. For i kølvandet på oplysningstidens dyrkelse af fornuften og det rationelle opstod over hele Europa selskaber, som havde til opgave at fremme landbrug og produktion gennem oplysning om nye, forbedrede metoder. Det første var det engelske "Royal Society for the Encouragement of Arts, Manufacture and Commerce", stiftet 1753. I Danmark startede det tilsvarende "Kongelige Danske Landhusholdningsselskab" sin virksomhed i 1769. Herfra blev der oplyst om og agiteret for nye afgrøder som kløver og kartofler, afholdt konkurrencer om den bedste plovtype og meget andet.

Fra de store diskussioner om menneskets natur, til de bogstaveligt talt mere jordnære problemstillinger, satte oplysningstiden sit præg på Europa.

FRIHEDEN TIL MAGTEN – MAGT TIL FRIHEDEN?

En morgen i 1789 stormede en gruppe bevæbnede parisere byens gamle fængsel, dræbte kommandanten og befriede fangerne. ”Stormen på Bastillen” er gået over i historien som starten på Den Franske Revolution, og datoen, hvor den fandt sted, den 14. juli, er i dag den franske nationaldag.

Ret beset var revolutionen dog allerede godt i gang. I Versailles, lidt uden for Paris, havde repræsentanter for den såkaldte ”tredje stand”, dvs. borgere og bønder, allerede et par uger tidligere udråbt sig selv til Nationalforsamling, med det formål at skrive en ny forfatning for Frankrig. Kong Ludvig 16. truede med at opløse Nationalforsamlingen med magt, og det var i denne situation, stormen på Bastillen fik sin afgørende, historiske betydning. Den blev startskud til dannelsen af væbnede borgergrupper, Nationalgarder, over hele landet, som erobrede magten i by efter by. Nationalforsamlingen havde fået magt bag sin agt og kunne fortsætte sit arbejde. Da bønderne samtidig gjorde oprør mange steder i landet, gik det pludselig hurtigt med at få afskaffet adelens gamle privilegier og særrettigheder.

Nationalforsamlingen vedtog også den berømte *Erklæring*

Fig. 1. | *Fransk hue og skærf i blå, hvid og rød tricolore, den franske revolutions farver. En ung kvinde af det københavnske borgerskab bar skærftet under et middagsselskab i 1793. Danmarks Nyere Tid.*

om Menneske- og Borgerrettigheder, i hvis første paragraf det slås fast, at ”Menneskene fødes og forbliver frie og lige i rettigheder”. Hvad frihed og lighed indebar i praksis, var der imidlertid ikke helt enighed om blandt de revolutionære. Nationalforsamlingen var domineret af det højere borgerskab, og den forfatning, der blev vedtaget i 1791, tog især sigte på at indføre en liberal markedsøkonomi. Ikke bare blev stort set alle reguleringer af industri og handel ophævet, det blev også forbudt for arbejderne at danne fagforeninger. De, der var gået på gaden og havde kæmpet for revolutionen, var imidlertid hovedsageligt småhandlende, håndværkere og arbejdere. De følte ikke nødvendigvis, at deres krav om mere social retfærdighed var blevet imødekommet.

Fig. 2. | *Den franske dronning Marie-Antoinette på vej til sin henrettelse. I baggrunden ses guillotinen. Kobberstik, 1793. Danmarks Nyere Tid.*

I april 1792 erklærede Frankrig krig mod Østrig, og i de næste 23 år var man i krig mod skiftende koalitioner af stor set alle øvrige europæiske stormagter. Motiverne til krig var flere: Blandt ledende politikere var der håb om, at en krig kunne overskygge de interne uenigheder og måske endda gavne økonomien. Der var bredt set en revolutionær begejstring og en holdning om, at det var Frankrigs pligt at kæmpe for friheden, også mod nabolandenes tyranner. Endelig var der også en frygt for, at udenlandske magter ville støtte en kontrarevolution i Frankrig.

Krigen blev umiddelbart en katastrofe, og snart stod tyske tropper langt inde på fransk territorium. Det førte til en radikalisering af revolutionen: Kongen og dronningen blev arresteret og senere henrettet, den regerende Nationalforsamling blev afsat og en ny grundlovgivende forsamling indkaldt. Magten skiftede til Jakobinerne, en gruppe som især baserede sig på småborgerskabet i Paris og andre større byer.

Med Jakobinerne blev "Broderskab" knyttet til de oprindelige slagord om "Frihed og Lighed". Frankrig blev en republik, med lige valgret for alle mænd, retten til arbejde indskrevet i forfatningen og slaveriet i kolonierne afskaffet. Men det, eftertiden især husker Jakobinerne for, er den hensynsløshed, med hvilken de gennemførte deres mål. Årene 1793-94 er kendt som "la Terreur", Rædselsperioden. Guillotinerne kørte nærmest i døgndrift for at henrette virkelige og indbildte fjender af revolutionen.

Det lykkedes dog at vende krigen til Frankrigs fordel. Der blev mobiliseret over hele landet, og efter at de adelige officerer var deserteret, blev hæren et sted, hvor enhver med mod og talent kunne avancere. En næsten arrogant tro på Frankrigs revolutionære mission i Europa erstattede manglen på formel disciplin. Under ledelse af Napoleon Bonaparte vandt hæren en række slag, og nu var det Frankrig, som erobrede territorium i de omgivende lande.

Jakobinerne gjorde sig imidlertid efterhånden til fjender af alle andre politiske grupper, og dermed indsnævrede de også deres eget magtgrundlag. Den 28. juli 1794 var det slut: Jakobinernes leder Robespierre havnede selv i guillotinen på Revolutionspladsen. Magten blev nu igen overtaget af repræsentanter for det højere borgerskab. Deres styrke var ikke så meget egen opbakning, som de andres svaghed. I stigende grad måtte de forlade sig på hæren som den kraft, der kunne bekæmpe oppositionen. Jo mere rådvild styret blev, jo mere fremstod hæren som det egentlige magtcenter, og i 1799 slog general Napoleon til og greb selv magten ved et militærkup.

Set tæt på er den franske revolution en historie om idealisme, men også om magtkamp, fanatisme og politisk vold. Set i et større historisk perspektiv forandrede den verden ved at sætte et nyt samfund, baseret på økonomisk og politisk frihed, som mål. Det moderne, borgerlige samfund trådte sine barnesko i Paris den 14. juli 1789.

BYENS LYS

I 1812 blev verdens første offentlige gasværk etableret i London. Herfra bredte den nye teknologi sig snart til andre europæiske byer, større som mindre. I 1853 blev det første danske værk etableret i Odense. Med gassen kunne byerne lyses op, både på gader og pladser og – for de mere velhavende – i private stuer. Senere kom elektriciteten til. Den var i starten dyr og blev derfor især brugt i de repræsentative byrum. Men efterhånden vandt den frem, delvist på bekostning af gassen, som dog vedblev at være i brug som lyskilde på gade og vej et godt stykke op i 1900-tallet.

Byerne blev ikke bare oplyst i konkret forstand. Byens lys blev også et symbol på storbyens dragende virkning på dem, der boede i småbyer eller på landet. Ved indgangen til 1800-tallet var der ellers ikke mange storbyer i Europa. London var den eneste millionby, og kun 10 byer havde mere end 100.000 indbyggere. Det ændrede sig drastisk, og i år 1900 var der mere end 100 byer med 100.000 indbyggere eller flere. Af disse var foruden London nu også Berlin, Moskva, Paris, St. Petersborg og Wien millionbyer. Lige så bemærkelsesværdigt var det dog,

Fig. 1. | Den fornemme gaslysekrone har oplyst hjemmet hos en københavnsk apoteker. Danmarks Nyere Tid.

Fig. 2. | *Borgere spadserer på de parisiske boulevarder. Oliemaleri, Gustave Caillebotte, 1877. The Art Institute of Chicago.*

at der var opstået steder som Tyneside i Nordengland og Ruhr i Tyskland, hvor mindre byer og sværindustrielle anlæg var vokset sammen til store, sammenhængende byområder.

Gennem 1800-tallet steg befolkningstallet i Europa. Mekaniseringen betød et relativt fald i behovet for arbejdskraft på landet, men til gengæld skabte industrialiseringen mange nye arbejdspladser i byerne. I England var der allerede i 1851 flere, der boede i byer end på landet, i Tyskland blev byboerne i flertal kort før 1900. Der var dog områder, især i Syd- og Østeuropa, hvor udviklingen gik meget langsommere, og de fleste stadigvæk boede og arbejdede på landet.

Byernes vækst skabte behov for plan og udvikling. Eksempelvis blev Paris voldsomt bygget om i midten af århundredet, under ledelse af baron Haussmann: Kvarterer blev revet ned, og middelalderens snoede gader blev erstattet af lange, lige boulevarder. Monumentale bygninger, som et nyt operahus, blev

opført, og langs boulevarderne rejste sig lange rækker af neoklassicistiske facader. Den moderne, borgerlige by blev skabt.

For de mange hundredtusinder af europæere, som blev byboere, formede livet sig på mange måder anderledes end på landet. I lejekaserne i de store byers arbejderkvarterer boede man mange og tæt sammen. Omvendt var det også i byerne, man fandt de flotte palæer, de brede gader og de nye stormagasiner. Det var i byen, man var først med det nyeste, i mode, underholdning eller politik. Livet i byerne foregik simpelthen i et højere gear, end hvad man gennem århundreder havde været vant til på landet. Tradition blev afløst af forandring og fremskridt.

Byens lys skabte både bekymring og begejstring. I 1886 udgav den danske psykiater Knud Pontoppidan *Neurasthenien. Bidrag til en skildring af vor Tids Nervøsitet*. Bogen indgik i en international debat om, hvordan det hektiske liv i den moderne storby førte til nervøsitet og nervesvækkelse. I 1900 besøgte forfatteren og den senere nobelpristager Johannes V. Jensen verdensudstillingen i Paris. Han var ikke nervøs, men derimod dybt fascineret af storbyen, med dens mylder af mennesker og maskiner. Siddende højt oppe i udstillingens vartegn, Pariserhjulet, skrev han:

*"Hør hvor denne By, hvor den vældige By dernede synger!
Det er Vers af Jærn, Rim i Staal og Sten, det er Rytmer mod
Himlen (...) Det tyvende Aarhundrede suser over Hovedet. Jeg
bekender mig til Virkeligheden, jeg bekender."*

LARS K. CHRISTENSEN

EN LANGSOM REVOLUTION

Det startede med noget, som ikke i sig selv virker særlig sprængfarligt: bomuldsgarn. Igennem 1700-tallet var bomuldsstoffer, importeret fra Indien, blevet populære i England. I forsøget på at beskytte den hjemlige tekstilproduktion forbød man gradvist denne import. Derved opstod et marked for bomuldsgarn til de engelske vævere.

Både i Indien og i England blev bomuld spundet og vævet ved håndkraft. Det tog tid, og der var stor efterspørgsel på garn. Det ansporede Richard Arkwright til i 1771 at opføre et nyt slags bomuldsspinderi. Det nye var, at maskinerne ikke var drevet ved håndkraft, men ved vandkraft: Fra et stort møllehjul blev kraften med aksler og remtræk ført frem til de mange karte- og spindemaskiner. Arkwright havde bygget den første moderne fabrik. Den idé skulle vise sig at være så god, at den snart blev kopieret andre steder.

Men fabrikken skulle også vise sig at rumme en anden fordel. Hidtil havde produktionen af tekstiler været spredt ud på et stort antal små håndværkere, hvoraf mange skulle passe lidt landbrug samtidig. Storkøbmændene og deres mellemhand-

Fig. 1. | *Rubens Dampvæveri, Frederiksberg, 1890. Med sine ca. 270 kvindelige og 80 mandlige arbejdere var det Danmarks største kvindearbejdsplads. Akvarel, Rasmus Christiansen. Danmarks Nyere Tid.*

lere havde et evigt hyr med at sikre, at det arbejde, man havde aftalt, faktisk blev leveret. På fabrikken var det anderledes: Her måtte man enten møde til tiden og arbejde de 10-12 timer pr. dag, man havde forpligtet sig til – eller blive helt væk. Fabrikken viste sig at være et effektivt instrument til disciplinering af arbejdskraften.

De nye teknologier kom ikke ud af det blå. De blev som regel udviklet som svar på konkrete problemer, så som flaskehalse i produktionen, og nogle gange over lang tid. Eksempelvis løste mekaniseringen af spinderierne problemet med mangel på garn. Til gengæld var der nu så meget garn til rådighed, at det kneb for væverne at følge med. Svaret blev den mekaniske væv, opfundet i 1785, men først gjort praktisk brugbar i starten af 1800-tallet.

Dampmaskinen, som for eftertiden blev selve symbolet på

den industrielle revolution, startede også sit liv som løsning på et konkret problem: at holde mineskakter fri for vand. Allerede tidligt i 1700-tallet var der i England bygget primitive dampmaskiner til det formål. Sidst i 1700-tallet forbedrede James Watt den oprindelige konstruktion på flere punkter: Maskinen blev mere energieffektiv, og fra blot at kunne bevæge et stempel i en pumpe op og ned kunne dens kraft nu omsættes til en roterende

Fig. 2. | *Svinghjul fra dampmaskine, produceret på maskinfabrikken Atlas, 1899. Danmarks Nyere Tid.*

de bevægelse. I stedet for kun at blive anvendt i minerne, kunne dampkraften nu bruges som drivkraft i alle slags fabrikker.

Med dampkraften behøvede man ikke længere at placere fabrikkerne ved en flod. Industrien kunne placeres der, hvor det var mest hensigtsmæssigt, f.eks. hvor der var arbejdskraft, råstoffer eller adgang til transport. Det sidste ændrede sig også eksplosivt, da dampmaskinerne efter 1800 kunne bygges mindre og endnu mere effektive. Nu kunne dampen bruges som drivkraft til jernbaner og skibe. Industrialiseringen var blevet til en selvforstærkende proces, hvor nye markeder skabte efterspørgsel efter nye teknologier, der igen åbnede nye markeder.

Historien havde tidligere set eksempler på noget, der minder om industri, f.eks. i renæssancens Norditalien. Det forblev dog enkeltstående initiativer, som aldrig tog fart og blev til en egentlig industriel revolution. Hvad gjorde mon det sene 1700-tals Manchester og omegn så meget anderledes, at de forandringer, der startede her, greb om sig og blev til en selvforstærkende proces, der endte med at forandre hele Europa – og resten af verden med?

Det handler bl.a. om samspillet mellem teknologi og markeder. Det engelske landbrug var allerede i gang med en omlægning fra selvforsyning til markedsøkonomi, og som følge af en stor kolonihandel var de engelske byer relativt flere og større end i det meste af det øvrige Europa. Derfor var der et hjemmemarked for industrielt fremstillede produkter – især hvis de kunne fremstilles billigt. England var tidens største kolonimagt og rådede over verdens mægtigste flåde. Med disse redskaber kunne man aktivt skabe nye markeder. Som når man forbød importen af bomuldsstoffer fra Indien for at fremme den engelske industri. De nye industrivarer kunne fremstilles så billigt, at de efterfølgende kunne eksporteres tilbage til Indien, hvor de effektivt udkonkurrerede den lokale produktion. Udviklingen i England blev til dels skabt på basis af underudvikling i kolonierne.

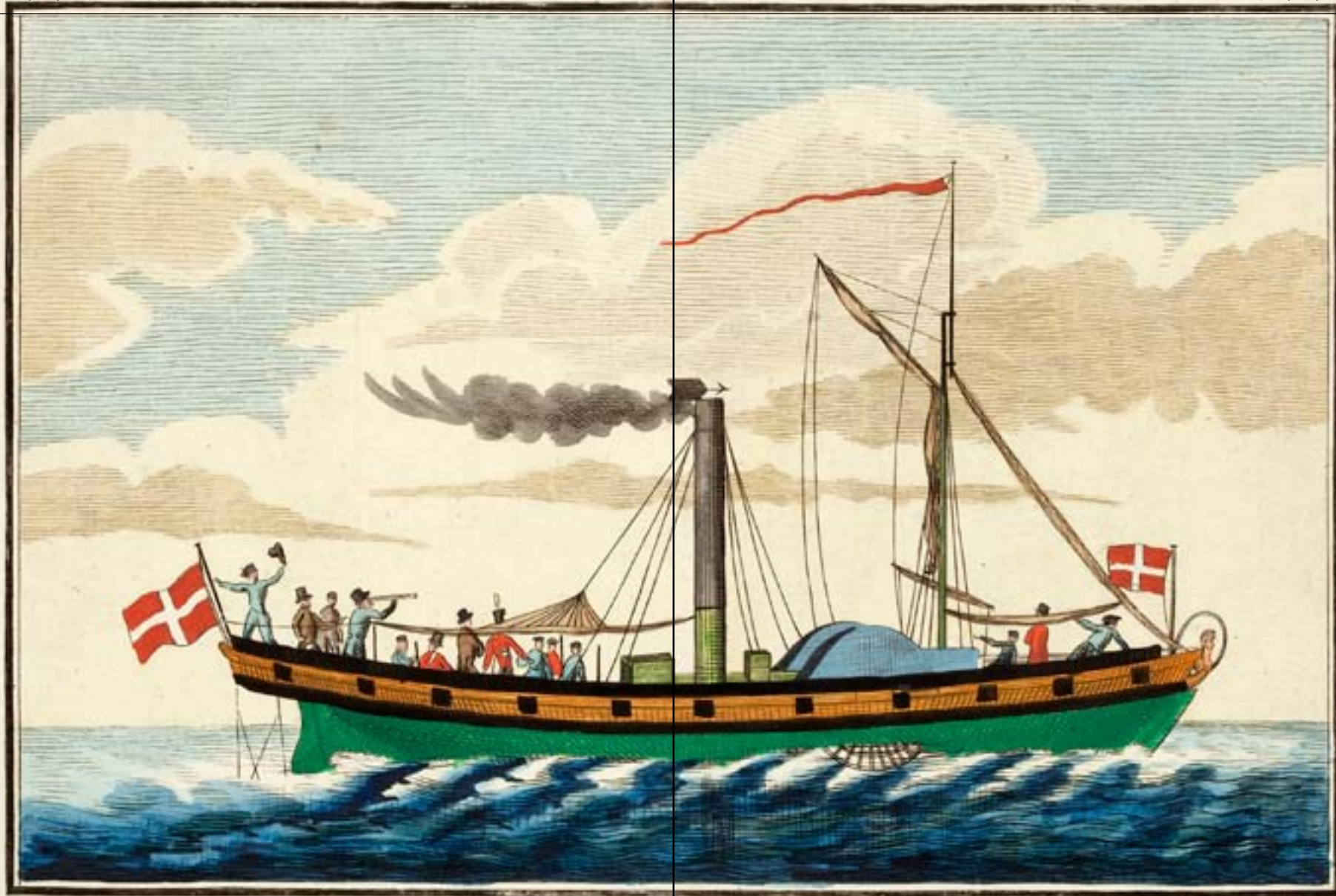
Årsagerne til den industrielle revolution er mange og fler-tydige, men dens virkninger på næsten alle livets områder var

Fig. 3. | *Telegrafiapparat fra Store Nordiske Telegraf-Selskab. Fra 1869 og frem anlagde Store Nordiske, med basis i København, telegraflinjer over den halve jordklode. Danmarks Nyere Tid.*

tydelige. Først og fremmest blev arbejdslivet forandret for de mange tusinder, som blev rekrutteret til at arbejde i fabrikkerne. Der skulle knokles fra tidlig morgen til aften, seks dage om ugen, ofte i dårligt oplyste, støvede og varme lokaler. Mange flyttede til byerne, hvor de måtte bo under usle forhold i små lejligheder.

Men industrialiseringen medførte også forbedringer, om end det gik langsomt. Mod slutningen af århundredet kom der for alvor vækst i økonomien. Samtidig var der i toneangivende industrilande som England, Frankrig og Tyskland – men også i Danmark – blevet skabt en stærk fagbevægelse. De to ting

Dampskibet Caledonia.

Fig. 4. | I 1819 blev *Caledonia*, som det første dampskib i Danmark, sat i regelmæssig drift på ruten København-Kiel. Koloreret stik. *Danmarks Nyere Tid*.

tilsammen medførte en markant stigning i mange industriarbejderes levestandard.

Den industrielle revolution skabte mange nye varer og teknologier, som forandrede hverdagen. Jernbanerne betød, at rejser, som før havde varet dage, nu kunne overstås på timer. Gaslyset oplyste gader, hjem og arbejdspladser. Rotationspressen var en blandt flere nye grafiske teknologier, som forvandlede bøger og aviser fra luksusvarer til massemedier. I slutningen af 1800-tallet havde industrien fået tag i det meste af Europa, men med tyngdepunkt i den nordvestlige del. Tyskland og – uden for Europa – USA udfordrede nu England som førende industrination. Tyskland stod især stærkt inden for de nye industrigrene, så som den kemiske og den elektrotekniske industri.

I 1851 åbnede *The Great Exhibition of the works of industry of all nations* (Den store udstilling af industriens arbejde fra alle

nationer) i London. Det var ikke den første udstilling af den type, men denne var langt mere storslået end tidligere, og regnes for starten på de store verdensudstillinger. Udstillingerne blev stedet, hvor de europæiske nationer og USA fejrede fremskridtet ved hver især at fremvise de ypperste og mest imponerende produkter fra håndværk og industri.

1800-tallet var startet med krig og ødelæggelse over stort set hele Europa. Den franske hær var trængt helt frem til Moskva, inden den blev besejret. Napoleons-krigene 1804-15 anslås at have kostet et sted mellem 3,5 og 6,5 millioner døde. Krigen fulgtes af en tryk og indadvendt stemning i mange lande. Ved udgangen af århundredet fandt kappestriden mellem de europæiske lande derimod primært sted inden for økonomi, industri og teknologi. Tiden var nu præget af en udadvendt optimisme og tro på, at teknologien ville føre til stadig nye fremskridt. Men bag ved optimismen mærkedes også en begyndende tvivl: Kan det fortsætte på denne måde?

LARS K. CHRISTENSEN

SPØGELSET, DER BLEV TIL VIRKELIGHED

”Et spøgelse går gennem Europa: Kommunismens spøgelse”. Sådan lød den første sætning i en lille pamflet, som udkom i 1848. Pamfletten hed *Det kommunistiske manifest* og var forfattet af en landflygtig tysk filosof og samfundskritiker ved navn Karl Marx, sammen med hans gode ven Friedrich Engels.

Det var ingen tilfældighed, at pamfletten udkom i 1848. I dette og det følgende år bølgede oprør og social uro gennem Europa. Befolkningsvækst og begyndende industrialisering havde ikke blot skabt stigende sociale modsætninger. Det havde også gjort borgerskabet rigere og mere selvbevidst. Mange følte, at det nu var på tide, at de dominerende, enevældige styreform blev erstattet af mere demokratiske systemer.

I februar 1848 udbrød en social opstand i Paris. Urolighederne bredte sig til de tyske og italienske områder, hvor de hurtigt blev kædet sammen med et krav om samling af de mange små konge- og fyrstedømmer til nationalstater. I Ungarn blev der rejst krav om selvstændighed fra det østrigske herredømme. I Danmark var efterretningerne om de revolutionære begivenheder rundt om i Europa medvirkende til, at kongen

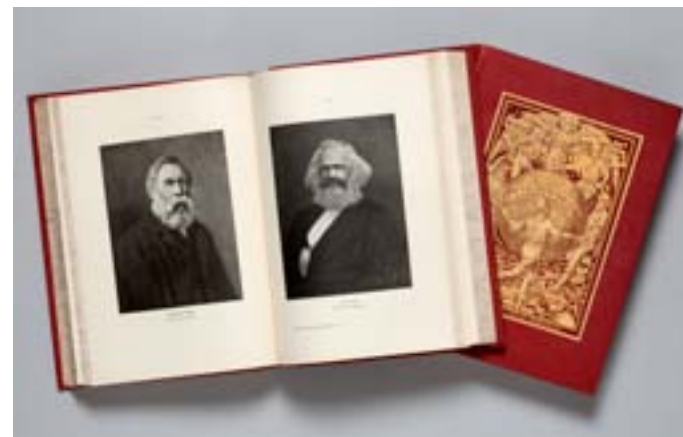

Fig. 1. | Portrætter af Karl Marx og Friedrich Engels i Socialdemokratiets Aarhundrede, udgivet af det danske socialdemokratiske parti i 1904. Danmarks Nyere Tid.

uden sværdslag accepterede kravet om Grundlov og folkestyre. I langt de fleste lande endte 1848-revolutionerne dog i fiasko, uden opfyldelse af de krav der blev stillet.

I spidsen for de fleste oprør stod nationalt og liberalt orienterede borgerlige. Blandt deltagerne var der også arbejdere, men det var sjældent, de stillede deres egne krav, f.eks. om mere social retfærdighed. Alligevel brugte de herskende magter skældsord som anarkister og kommunister om deres modstandere. Det var denne skræmmekampagne, som Marx sigtede til, da han skrev om det kommunistiske spøgelse.

Selv om Marx kunne støtte de liberales krav om demokrati, så mente han, der skulle mere til. Så længe ejendomsretten til landbrug, fabrikker og andre produktionsmidler var koncentreret i nogle få, private hænder, ville den sociale og politiske ulighed bestå. Derfor, argumenterede han, måtte arbejderne slutte sig sammen og gå til kamp for et samfund, hvor produktionsmidlerne var ejet i fællesskab. Den opfordring var der dog

Fig. 2. | I august 1910 er næsten 900 delegerede samlet til den 8. internationale socialistkongres i København. Blandt deltagerne er fremtrædende europæiske socialister, som Kier Hardie, Jean Jaurès, V.I. Lenin, Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg og Thorvald Stauning. Arbejdermuseet / ABA.

umiddelbart ikke mange, der tog til sig. Dels fordi der i de fleste europæiske lande endnu ikke var så mange arbejdere, dels fordi de tilløb til en arbejderbevægelse, der fandtes, var stærkt splittet mellem indbyrdes stridende retninger.

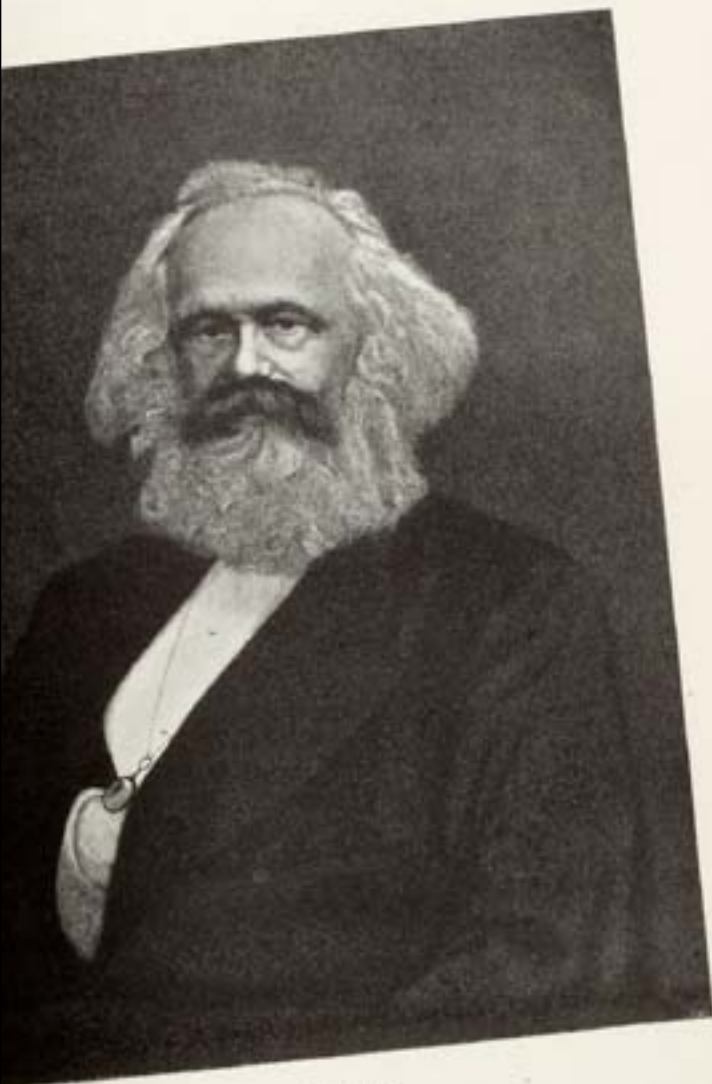
Det ændrede sig, efterhånden som industrialiseringen skred frem. Især i Nord- og Vesteuropa voksede der stærke arbejderbevægelser frem. Da arbejderpartiet i Tyskland, efter årtiers politisk forfølgelse, endelig kunne stille op til valget i 1890, fik man 20% af stemmerne. I 1912 fik man 35% og var dermed Tysklands største parti, både i stemmer og medlemstal. De fleste arbejderpartier kaldte sig nu socialdemokrater. Målet var stadigvæk det klasseløse samfund og den fælles ejendomsret. Men i takt med de forbedrede muligheder for parlamentarisk

indflydelse satte man i stigende grad sin lid til stemmesedlen som vejen til forandring.

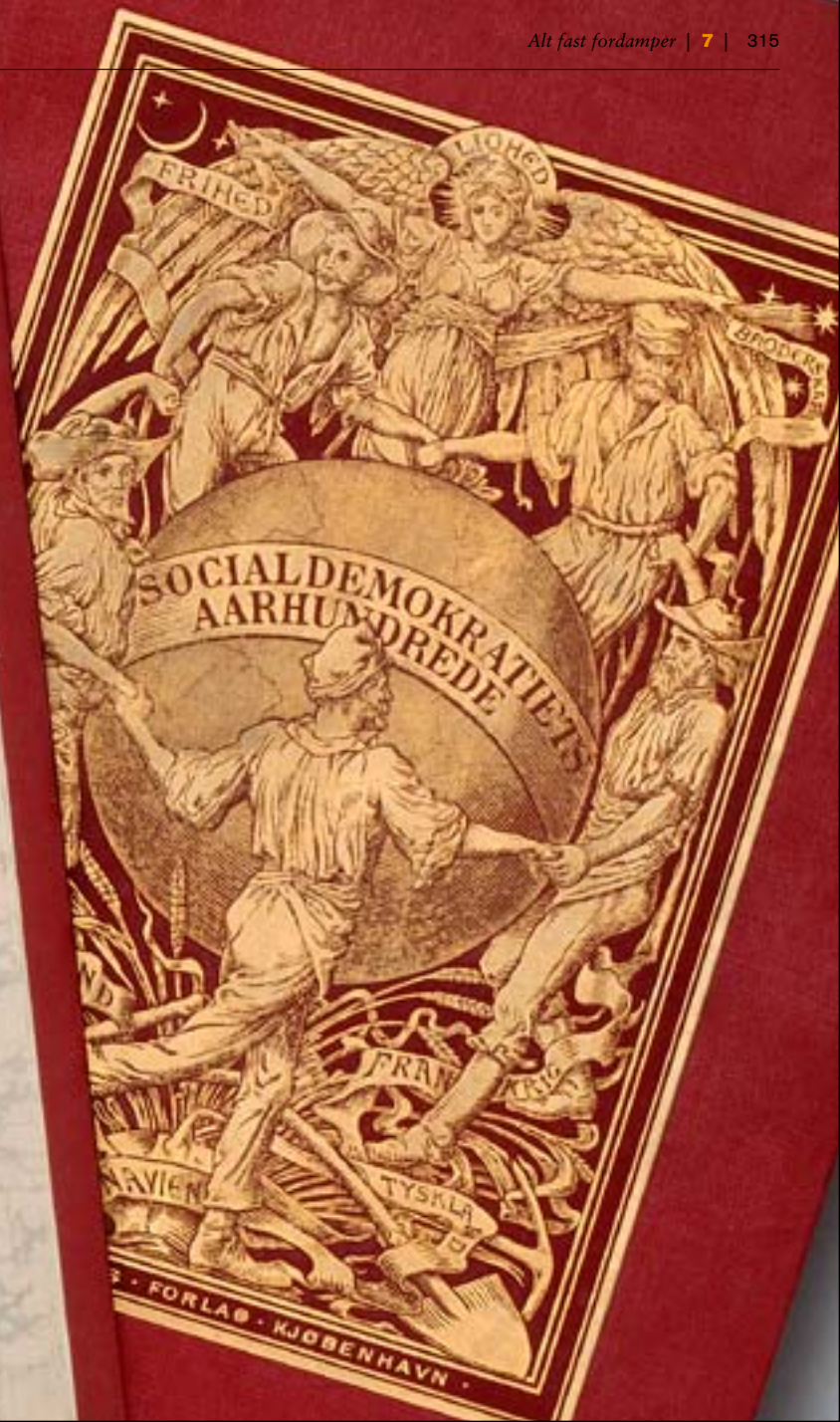
I 1910 blev der holdt kongres i den internationale sammenslutning af socialistpartier i København. De næsten 900 delegerede repræsenterede den største ikke-religiøse sammenslutning i verden. Taler efter taler fremhævede bevægelsens krav og styrke. Men det fremgik også, at der var uenighed mellem det reform-søgende flertal og et mere radikalt mindretal. Da arbejderbevægelsen i 1914 ikke formåede at stå sammen om at forhindre krigen, blev det gnisten der udløste splittelsen. Den radikale fløj brød ud og organiserede efterhånden en ny bevægelse under det oprindelige navn: kommunisterne.

Både kommunister og socialdemokrater kom til at sætte afgørende præg på 1900-tallets Europa. I øst stod kommunisterne i spidsen for regimer, som så stort på den politiske frihed, til fordel for statens ejendomsret og med lighed som officielt mål. I vest stod socialdemokrater i spidsen for velfærdsstater, som forsøgte at skabe sociale reformer ad demokratisk vej, inden for rammerne af en fortsat privat ejendomsret. Begge bevægelser hævdede, at de repræsenterede de marxistiske idealer. Desværre døde Karl Marx i 1883, så vi kan ikke spørge ham, hvad han selv mener.

LARS K. CHRISTENSEN

KARL MARX
Baldning eller Fotografi

KAMPEN OM VERDEN

Det er stadig mørkt og køligt i ørkenen uden for Omdurman i Sudan den 2. september 1898, da en flok engelske kavalerister bliver sendt af sted på patrulje. Først da solen står op lidt over seks, får de syn for den modstander, de står overfor: Fra de mørke klipper i horisonten kommer kolonne efter kolonne af krigere marcherende, og mellem dem kommer rytterne. Hundredevis af flag – grønne, sorte og hvide med citater fra koranen – vajer over de marcherende. Lyset fra den opgående sol reflekteres i tusindvis af blanke spyd. Krigsråbene ruller frem mod de engelske soldater som en dyb rumlen.

De engelske kavalerister er en del af en hær på godt 8000 mand. Med sig har de yderligere knap 18.000 egyptiske hjælpetropper. Men den sudanesiske Mahdi-hær, som nu kommer stormende, tæller mindst 50.000 krigere. Skræmmende, hvis ikke det var for én vigtig detalje: Englænderne er bevæbnet med moderne rifler, maskingeværer og kanoner. Mahdi-krigerne er derimod udrustet med spyd, sabler og antikverede skydevåben.

Ved middagstid er slaget slut. Op mod 11.000 Mahdi-krigere ligger døde i ørkensandet, og resten er på flugt. Englænderne

Fig. 1. | Uniform som har tilhørt Uthman Digna, general i den sudanesiske Mahdi-hær. Digna var blevet hårdt såret i et tidligere slag, og deltog ikke ved Omdurman. Han døde som 90-årig i Egypten i 1926. Etnografisk Samling.

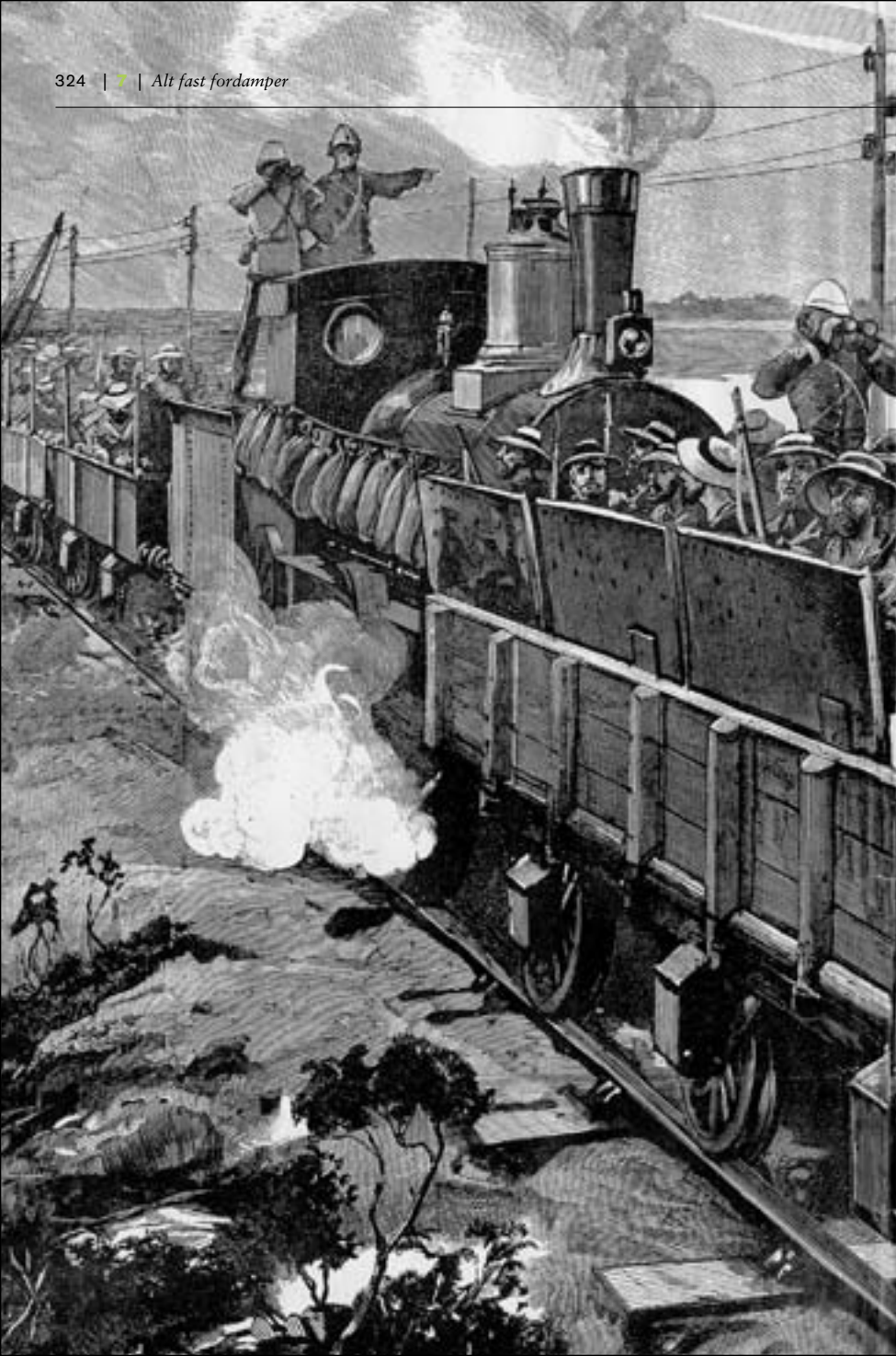

Fig. 2. | Engelske soldater på vej til kamp i Egypten. De er bl.a. udstyret med en tidlig form for maskingevær. Krigen i Ægypten, nr. 2, København 1882.

har mistet 47 mand. Med erobringen af Omdurman bliver Sudan en britisk koloni, og forbliver som sådan frem til 1956.

Det var ikke nyt, at europæiske magter underlagde sig områder i Afrika, Amerika eller Asien. Men i den sidste del af 1800-tallet voksede den europæiske dominans over resten af verden i et hidtil uset omfang. I Afrika var det briterne og Frankrig, som sikrede sig de største bidder, men også Tyskland og Belgien var godt med. I Asien dominerede Storbritannien over Indien og de tilliggende områder, Frankrig over Indokina, og Holland over det enorme ørige, som i dag udgør Indonesien. Hen ved ¼ af klodens areal havde nu status som kolonier.

Kun i Amerika var udviklingen gået den anden vej: Både i Nord- og Sydamerika var tidligere kolonier blevet selvstændige, og Spanien var nu kun en skygge af sig selv som kolonimagt. I Nordamerika var den tidligere koloni USA efter borgerkrigens afslutning i 1865 selv ved at udvikle sig til en stormagt. Anderledes var det gået i det sydlige Amerika. På trods af den formelle

selvstændighed var økonomien i tidligere kolonier som Argentina, Chile og Brasilien i høj grad stadig underlagt europæiske interesser.

Og det var netop økonomiske interesser, det handlede om. Kombinationen af kapitalistisk markedsøkonomi og industrialisering skabte i Europa en økonomi, som var mere dynamisk end noget, historien tidligere havde set. Men økonomien krævede nye, voksende markeder. Dem kunne man bl.a. finde i kolonierne. Det samme gjaldt råstofferne til industrien. Især mod slutningen af århundredet voksede behovet for kobber, tin, gummi, salpeter og andet, som bedst kunne skaffes uden for Europa. Den lokale befolkning var billig arbejdskraft, og jernbaner og dampskibe gjorde transporten overkommelig.

Samtidig medførte den forbedrede levestandard i Europa en stigende efterspørgsel, ikke bare efter basale fødevarer, men også efter "kolonialvarer" som kaffe, te, kakao og sukker. Hvad der før havde været luksusvarer for de få, blev nu efterspurgt af en voksende del af befolkningen. Eksempelvis drak englænderne alene mere end fem gange så meget te i 1890, som de havde gjort i 1840.

Skabelsen af en økonomi, baseret på international handel og arbejdsdeling, havde rødder tilbage til 1700-tallet, men tog fart i midten af 1800-tallet og slog for alvor igennem frem mod 1900. Økonomiske forbindelser blev trukket mellem børserne i London, Paris og New York og havnebyer i Asien, miner inde midt i Afrika og gummi-planter langt oppe ad sydamerikanske floder. Fordoblingen af verdens handelsflåde, målt i tonnage, mellem 1870 og 1910 og fem-doblingen af jernbanenet i samme periode, er tegn på denne globalisering.

Mens økonomien blev global, så var dens centrum – Europa – stadigvæk opdelt i nationalstater. Ved starten af 1800-tallet var de fleste af disse i krig med hinanden. Med Napoleonskrigenes afslutning i 1815 startede en relativt fredelig periode, kun afbrudt af mindre, regionale krige. Efter den fransk-tyske krig 1870-71 var der fred på kontinentet århundredet ud. I stedet forlagde stormagterne deres rivalisering til kolonierne.

Når britiske soldater stormede frem over ørkensandet ved Om-durman den septemberdag i 1898, var det ikke kun af økonomiske årsager. Briterne havde længe haft interesser i Egypten, men fra 1869, da den nybyggede Suez-kanal blev åbnet, var landet af strategisk betydning for sejladsen mellem England og Indien, den vigtigste af de britiske kolonier. Da en ny, nationalt orienteret leder tog magten i Egypten frygtede Briterne at miste kontrollen over kanalen. Derfor greb man militært ind og gjorde reelt Egypten til koloni. Dermed blev man imidlertid også aktiv part i Egyptens kamp for kontrol over Sudan. Samtidig kom man på tværs af Frankrig, som i sin tid havde finansieret bygningen af Suez-kanalen. De to europæiske magter kastede sig ud i et veritabelt kapløb om at sikre sig mest muligt af Afrika, mens Tyskland forsøgte at følge med, så godt man kunne. Midt i dette kapløb lykkedes det den belgiske konge at sikre sig Congo som sin egen, personlige koloni.

Imperier havde man kendt til siden oldtiden, men aldrig tidligere havde kloden på så omfattende vis været opdelt mellem stormagterne, og aldrig tidligere havde deres økonomiske og strategiske interesser domineret over så mange mennesker og lande. Denne nye verdensorden blev kendt som "imperialismen", et begreb som for alvor kom i brug i 1890'erne.

For de lande, der blev underlagt de europæiske interesser, enten som kolonier eller som selvstændige, men økonomisk afhængige havde det stor betydning. Ofte blev der investeret i infrastruktur som havne, jernbaner og plantager. For befolkningerne kunne det betyde bedre indtægtsmuligheder, men også udbytning og undertrykkelse. Størst betydning på lang sigt havde dog skævvridningen af landenes økonomi: Produktionen blev indrettet på eksport af rå- og landbrugsvarer til Europa, frem for på dækning af lokale behov.

De europæiske magters udbytte af kolonierne kan være svært at opgøre. Ser man isoleret på enkelte kolonier, kunne der være tale om direkte underskud. Men imperialismens betydning for Europa kan ikke bare gøres op som summen af indtægter fra de enkelte kolonier. Den var en integreret del af det økonomiske

Fig. 3. | Lerfigurer af sepoier, dvs. indere som gjorde tjeneste som menige soldater for det britiske East India Company eller i den engelske hær. Fremstillet i Indien, som souvenir til britiske kolonimbefolkere. Etnografisk samling.

system, og en forudsætning for den fortsatte ekspansion af europæisk handel og industri gennem 1800-tallet og langt op i 1900-tallet.

Selv om kilderne er usikre, anslås det, at den gennemsnitlige levestandard i Europa i slutningen af 1700-tallet ikke var større end i verden som helhed. Men i 1913 var den mindst tre gange højere i Europa og USA end i den øvrige verden – og for de meste industrialiserede lande endnu højere. Vor tids opdeling mellem såkaldt økonomisk udviklede og økonomisk underudviklede lande blev grundlagt i 1800-tallet, i imperialismens tidsalder.

LARS K. CHRISTENSEN

DRØMMEN OM ET BEDRE STED

En decemberdag i 1876 blev lederen af det danske Socialdemokratiske arbejderparti, Louis Pio, kaldt til møde hos politiet. Her fik han at vide, at han snart ville blive fængslet. Alternativt kunne han vælge at tage imod en sum penge og rejse til Amerika. Pio, som allerede havde været fængslet tidligere, valgte at tage imod bestikkelsen. Sammen med en håndfuld venner forsøgte han at etablere en socialistisk koloni i USA – uden held.

Pios eksempel er enestående i Danmark, hvor der, i hvert fald på papiret, havde været organisations- og ytringsfrihed siden 1849. I Bismarcks Tyskland blev der slået anderledes hårdt ned på enhver form for arbejderbevægelse. Og længere østpå, i Rusland, var det ikke bare zarens politiske modstandere, der blev forfulgt; her blev også det jødiske mindretal udsat for diskrimination og blodige pogromer.

Håbet om at slippe for politisk eller religiøs forfølgelse var med til at drive millioner til at søge et bedre liv på andre kontinenter, primært Nord- og Sydamerika, men også Australien.

En anden faktor var fattigdommen. Mellem 1800 og 1900 blev den europæiske befolkning fordoblet, fra lidt over 200 til

lidt over 400 millioner mennesker. En stor del af den voksende befolkning fik arbejde i de fabrikker, som voksede frem, især i byerne. Men i landbruget blev der skabt et stadig stigende overskud af arbejdskraft. Mest katastrofal var situationen i Irland. Her var landbruget stærkt underudviklet, og kartofflen det eneste næringsmiddel for tusinder. I 1847 blev landet ramt af kartoffelfæst, og på få år mistede man to millioner mennesker ud af en befolkning på 8,5 millioner. Af de to millioner døde halvdelen af sult, mens den anden halvdel emigrerede.

Den irske katastrofe var heldigvis en undtagelse. Faktisk oplevede europæerne under ét en stigende levestandard gennem århundredet. Men stigningen var ulige fordelt, og især fra områder, hvor industrialiseringen udviklede sig langsomt, var det fristende for fattigfolk på landet at tage springet, ikke bare til byen, men hele vejen til Amerika. Med den såkaldte "Homestead" lov fra 1862 kunne indvandrere til USA få et stykke prærie-land stort set gratis, til start af eget landbrug. Det måtte naturligvis virke tillokkende på europæiske husmænd og landarbejdere.

Den teknologiske udvikling, med flere og større dampskibe,

Fig. 1. | Album med fotografier, sendt tilbage til familien i Danmark af udvandrere i USA. Danmarks Nyere Tid.

Fig. 2. | Kuffert, feltseng, revolver og kniv. Ejeren rejste i 1919 til Argentina, hvor han fik arbejde som gaucho, en slags kvæghyrde. Han vendte senere tilbage til Danmark. Danmarks Nyere Tid.

gjorde det også stadig billigere at krydse Atlanten. Derfor voksede udvandringen markant hen imod århundredskiftet. Mellem 1821 og 1914 forlod 44 millioner europæere deres hjemland. Alene i året 1902 udvandrede en million. For de europæiske stater var udvandringen en sikkerhedsventil, som hjalp med til at mindske faren for social uro.

For dem, der udvandrede, formede livet sig naturligvis meget forskelligt. Nogle forblev lige så fattige som i hjemlandet, andre oplevede fremgang og et bedre liv. De succesfulde skrev ofte tilbage til familien derhjemme, hvorved forestillingerne i Europa om, hvad man kunne opnå derude, hinsides Atlanten, næppe

blev mindre. Der var dog også udvandrere, der vendte hjem igen. Enten fordi de aldrig faldt til i det fremmede, eller fordi det simpelthen var deres oprindelige plan blot at være ude nogle år for at spare penge sammen til måske at kunne købe en gård hjemme i det gamle land. Det er især de tilbagevendte udvandreres ejendele, som sidenhen er havnet i Nationalmuseets samlinger.

Cirka 2/3 af de europæiske udvandrere valgte USA som deres drømmes mål. Andre store destinationer var Canada, Argentina og Australien. For modtagerlandene betød indvandringen et ofte velkomment tilskud til befolkningen. USA's befolkningstal var i 1800 5,2 millioner, altså lidt mindre end det nuværende danske. I 1900 var det vokset til mere end 76 millioner. Det var for en stor del indvandrere, som deltog i den interne kolonisering af "det vilde vesten" og præriens forvandling til landbrugsland. Den oprindelige, indfødte befolkning blev samtidig fortrængt til stadig mindre reservater.

Mod slutningen af 1800-tallet tog industrialiseringen for alvor fart i USA, og helt nye former for masseproduktion blev introduceret. Det var i høj grad ufaglærte, europæiske immigranter, som blev arbejdere i den amerikanske industri, der efter år 1900 halede ind på – og på visse felter udkonkurrerede – deres gamle hjemlande.

LARS K. CHRISTENSEN

Teksterne i dette hæfte er mine
bidrag til essaysamlingen
"EUROPA MØDER VERDEN",
udgivet af Nationalmuseet i
tilknytning til udstillingen af
samme navn, 2012.

Layout: Spild af tid

Genstandsfotos: Arnold
Mikkelsen og John Lee